

Розділ 1 Загальна характеристика релігієзнавства

§ 1. Предмет, основні розділи та методологія релігієзнавства

Визначення предмета релігієзнавства. Предметом релігієзнавства є закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігії, її різноманітні соціально-організаційні форми, їх історична динаміка, взаємозв'язки та взаємні впливи релігії та інших галузей духовної культури.

У подальшому викладі релігія розглядатиметься більш детально, але вже зараз слід подати її визначення.

Релігія є формою суспільної свідомості, орієнтованою на визнання надприродних сил, що створили навколишній світ та людину і можуть впливати на хід подій у навколишньому світі та людську долю.

Походження терміна «релігія» (від лат. religio — побожність) вказує на світогляд та світосприйняття, які базуються на вірі в існування надприродних сил, що забезпечують і підтримують зв'язок між звичайним земним та священним позаземним світом. Ця сфера духовного життя є особливою формою суспільної свідомості і одночасно способом духовно-практичного освоєння світу суспільством.

Головним поняттям будь-якої релігії є віра в надприродні сили (єдиний Бог або велика кількість богів і священних істот, а також ворожих до божеств і людей істот), що здатні впливати на поцейбічний світ і долю людей.

Основні розділи релігієзнавства. Як окрема наукова дисципліна релігієзнавство почало формуватися лише в XIX ст., хоча відповідні знання накопичувалися ще з давніх часів. Релігієзнавство утворилося на стику філо-софії, історії, правознавства, етики, естетики, соціології, психології, лінгвістики, політології, етнографії, архео-логії та інших наук і постійно користується їхніми даними та відкриттями. Оскільки релігія є одним з най-складніших суспільних явищ, вона може розглядатися у різноманітних аспектах. Тому релігієзнавство як наукова дисципліна включає велику кількість відносно автономних розділів. Найважливішими серед них є філософія релігії, історія, соціологія, психологія, дослідження вільнодумства та ін.

Філософія релігії — це система філософських понять, принципів, концепцій, що дають філософське пояснення релігійних явищ. Ці концепції різноманітні, інтерпретація релігії в них здійснюється під кутом зору якогось головного принципу — матеріалізму, ідеалізму, екзистенціалізму, феноменології, герменевтики, прагматизму, позитивізму, лінгвістичної філософії, психоаналізу тощо.

Соціологія релігії вивчає суспільні основи релігії, суспільні закономірності її виникнення, розвитку і функціонування, її елементи і структуру, місце, функції і роль релігії в суспільній системі, вплив релігії на інші елементи цієї системи і специфіку зворотного впливу даної суспільної системи на релігію на рівнях суспільства, окремих соціальних груп і особистостей.

Психологія релігії досліджує психічні і психологічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігійних явищ суспільної, групової й індивідуальної психології (потреб, почуттів, настроїв, традицій і т. ін.), зміст, структуру, спрямованість цих явищ, їхнє місце і роль у релігійному комплексі і вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, груп, особистостей.

Історія релігії з'ясовує, як розвивається в часі релігія в усьому її різноманітті, відтворює минуле різних релігій у конкретності їхніх форм, накопичує і зберігає інформацію про численні релігії, що колись існували та існують сьогодні.

З наукових та практичних міркувань заслуговують на увагу також культурологія, географія та етнографія релігії, порівняльне релігієзнавство, більш спеціалізовані науки, присвячені історико-критичним дослідженням релігійних першоджерел та авторитетних текстів, — біблеїстика, кораністика, ведантистика тощо. Поряд з наведеними виділяють

ще й особливу проблемну галузь, дослідження вільнодумства відносно релігії. У цьому розділі релігієзнавства виявляються загальні напрямки і зміст вільнодумства, його функції у суспільстві та у житті особистості, розкриваються його різні прояви, описується його історія, типи й етапи розвитку, його відбиття в різні епохи у народній свідомості та на теоретичному рівні — у науці, моралі, мистецтві, політиці, філософії і навіть теології у вигляді реформаторських пошуків та ересей.

Світське і богословське релігієзнавство. Слід розрізняти світське і богословське релігієзнавство. Богословське, або теологічне, релігієзнавство завжди пов'язане з конкретною релігією, представники якої наголошують на пріоритеті власного віровчення та церкви. Тому воно завжди є конфесійним (віресповідним) релігієзнавством, упередженим щодо інших конфесійних релігієзнавчих вчень. Світське ж релігієзнавство не віддає переваги жодному віровченню та жодній церкві, чітко дотримуючись принципу об'єктивності щодо них і намагаючись дати неупереджені пояснення їх історії, сучасного стану та соціально-особистісного значення. В даному курсі пропонується підхід саме світського релігієзнавства.

Методи релігієзнавства. Будучи комплексною дисципліною, релігієзнавство широко використовує різноманітні методи наукового пізнання: каузальний, історичний (з його різновидами — генетичним та порівняльно-історичним методами), типологічний, феноменологічний, герменевтичний, системний та ін. Засновані на них наукові підходи характеризуються певними рисами.

Каузальний аналіз має на увазі вивчення причинно-наслідкових зв'язків та з'ясування причин виникнення та еволюції різних явищ релігії.

Історизм передбачає виведення наступних етапів розвитку із початкової фази. Порівняльно-історичне дослідження співвідносить різні етапи розвитку однієї і тієї ж релігії в різні моменти часу, різні релігії, що існують одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку.

Типологічний підхід являє собою застосування процедур розчленування та групування об'єктів, що вивчаються, за особливими ознаками. В результаті типологізації утворюються стійкі комплекси ознак — типи, що формують модель типологічної спільності певних об'єктів або явищ.

Феноменологічний підхід пропонує сукупність засобів з'ясування сенсу і значень у духовній взаємодії людей. Співвідносяться мотиви, ідеї, уявлення практично діючих індивідів і таким чином досягається розуміння сенсового зв'язку в їх поведінці, що допомагає з'ясувати формальні структури спілкування.

Герменевтичний підхід пов'язаний з тлумаченням священних текстів, творів релігійних діячів і взагалі об'єктивних феноменів релігійної культури, з'ясуванням зв'язку релігійного тексту з соціально-культурним контекстом.

Системний підхід засновується на розгляді об'єктів дослідження як систем, тобто упорядкованих множин елементів, поєднаних між собою відносинами субординації та координації. Цей метод спрямований на розкриття їх сутності та визначення особливостей функціонування.

Основні категорії і поняття релігієзнавства. У релігієзнавчій науці розробляється понятійний апарат, що дозволяє розкрити загальні й особливі ознаки і зв'язки будь-яких релігій. Для цього застосовуються терміни різних типів та походження.

1. Категорії і терміни, які пропонує філософія, логіка, етика, естетика:

буття, свідомість, знак, символ, милосердя, співчуття, культура, істина тощо. Ці категорії дозволяють використовувати філософську теоретичну базу для аналізу релігійних явищ.

2. Загальнонаукові терміни: система, структура, функція, закон. Ці терміни надають вивченню релігієзнавства науково-системного характеру.

3. Спеціальні релігієзнавчі поняття, запозичені з бо-гослов'я: релігія, віра, конфесія (віросповідання), теологія, культ, ритуал, церква, янгол, пекло тощо.

4. Суто релігієзнавчі поняття та терміни, що дозволяють об'єктивно простежити розвиток релігії, відтінки ставлення суспільства до неї та процеси змін релігійного життя: секуляризація, деміфологізація, сектоутворення тощо.

---

§ 2. Релігія і вільнодумство в історії суспільства

Історична еволюція релігії. Релігія виникає ще на первісних етапах розвитку людства і спочатку становить суцільний комплекс суспільного знання. Зустрічаючись з грізними силами природи, з труднощами життя, хворобами, втратами, нарешті зі смертю, первісні люди стихійно намагалися створити закінчену картину світу, яка могла б пояснити будь-який успіх чи невдачу. Ця картина світу поряд з елементами достовірного знання містила багато фантастичних елементів — там, де практичного досвіду та об'єктивного спостереження бракувало, на допомогу приходила уява. На її підставі релігія пропонувала чітко регламентовані дії, які слід виконувати у будь-яких життєво значущих ситуаціях, — на полюванні, рибальстві, збиранні диких плодів, на війні, у побуті тощо.

З розвитком самого суспільства, його матеріально-технологічного рівня, з накопиченням

певного мінімуму матеріальних благ на етапі рабовласництва створюються умови для виокремлення соціальної групи священиків, що професійно розробляли та кодифікували релігійний досвід спочатку у міфах, а згодом у більш-менш завершених священних книгах. Частина з цих книг (Біблія, Ко-ран, Веди та ін.) залишається священною і зараз.

В історії релігії можна виділити такі етапи:

- формування примітивних, канонічно не фіксованих локальних релігій у первісних громадах;
- багатобожних (політеїстичних) національних релігій з фіксованими канонами;
- однобожних (монотеїстичних) національних релігій (іудаїзм);
- однобожних (монотеїстичних) світових, інтернаціональних релігій (християнство, іслам).

Принаймні з періоду появи філософського знання (приблизно VI ст. до н. е.) форми релігії стають об'єктом більш-менш послідовної критики. Оскільки ця критика спрямовувалася проти створеної релігією універсальної картини світу, вона дуже часто ототожнювалася зі спробою зруйнувати духовні засади суспільства і тим самим із замахом на суспільний лад. Критику релігії традиційно пов'язують з вільнодумством, яке у своїй радикальній формі доходить до повного заперечення релігії і прогнозування її близького занепаду і повного зникнення з суспільної свідомості.

Всупереч наївним прогнозам, які робили багато відомих мислителів різних часів, релігія залишається важливим чинником суспільного життя і в сучасну епоху і залишиться ним принаймні у найближчому майбутньому.

Основні форми, напрями та етапи розвитку вільнодумства. Хоча прояви вільнодумства

відомі з античності, сам термін «вільнодумство» ввійшов у науковий обіг завдяки трактату англійського філософа А.Коллінза (1676—1729) «Міркування про вільнодумство» (1713 р.). Різні течії вільнодумства проявилися у появі історично нових форм релігій, в єресь та атеїстичних вченнях.

Вільнодумство являє собою особливу світоглядну позицію, вихідним принципом якої є визнання права людини на критичний розгляд релігії, її елементів, окремих компонентів віровчення, різноманітних аспектів релігійного культу та церковної організації, на позарелігійне дослідження природи, суспільства і людини. Вільнодумні орієнтації бували більш-менш обґрунтованими і необґрунтованими, послідовними і непослідовними, вони могли базуватися на результатах наукових досліджень або на даних повсякденного життя, бути такими, що тяжіли до раціональності або ірраціональності, орієнтованими на теорію або на досвід, більшою або меншою мірою радикальними чи поміркованими, ціннісно-конструктивними чи нігілістично-руйнівними тощо. У різні історичні періоди, у різних країнах і регіонах виразно виявлялися різні види вільнодумства, до того ж не в однакових формах і не з однаковим змістом.

Вільнодумство розвивалося в різних галузях духовної культури — у науці, мистецтві, моралі, політиці, праві, теології, філософії. Наука здобуває об'єктивні знання про різні явища і процеси, у тому числі про релігію і про вільнодумство. Твори мистецтва звертаються до екзистенційних (буттєвих) ситуацій людини, утверджують і підтримують свободу і права особистості, гуманізм міжлюдського спілкування тощо. У царині моралі вільнодумство знаходило вираз у неприйнятті принципів і норм релігійної моралі, у формуванні нерелігійних моральних ідеалів і авторитетів, автономній мотивації вчинків, у відхиленні від авторитарного церковного регулювання поведінки тощо. У сфері політико-правовій сформувалися та розвинулися поняття «свобода совісті», «свобода релігії», «свобода віросповідання», «свобода переконань», розроблялися юридичні акти, що забезпечували рівноправність представників різних релігій, віруючих та невіруючих, що захищали людей від дискримінації залежно від їхніх релігійних переконань, і т. ін. У середині релігійної системи виникали єретичні, дисидентські рухи, у самій теології з'являлися вчення, що давали іншу, ніж у церковному каноні, інтерпретацію певного догмату чи навіть заперечували істину якихось догматів, висувалося відмінне від офіційного обґрунтування віровчення або окремих його елементів, пропонувалося імпровізоване осмислення священних текстів тощо.

За змістом і формами розрізняють такі види вільнодумства: єресь, дисидентство, скептицизм, деїзм, пантеїзм (натуралізм), агностицизм, індиферентизм, нігілізм, антиклерикалізм, атеїзм.

Єресь — це заявлене радикальне відхилення від ста-лого релігійного канону у межах даної релігії з метою її оновлення та вдосконалення (аріанство, монофізитство, іконоборство тощо).

Дисидентство (розкол)— організаційно оформлене відхилення від існуючої церкви шляхом перетворення єресі на канон окремої церкви (баптизм).

Скептицизм — світська помірковано-критична позиція щодо окремих елементів релігійної доктрини, не пов'язана з повним розривом з існуючою релігією та церквою (Д. Юм).

Деїзм — поміркована світська релігійно-світоглядна позиція, що полягає у припущенні створення світу Бо-гом, який після цього акту більше не втручається у земні справи (Вольтер).

Пантеїзм (натуралізм) — ототожнення Бога і природи, притаманне деяким філософам-раціоналістам (Б. Спіноза, В. Джеймс, А. Вайтхед).

Агностицизм — відсутність релігійної віри внаслідок необізнаності з основами будь-якої релігії.

Індиферентизм — свідоме байдужість до питань релігії чи вільнодумства за умови можливості ознайомлення з ними і небажання знайомитися з ними, найчастіше під приводом зайнятості земними справами.

Нігілізм — абсолютне заперечення релігії і церкви без будь-яких аргументів.

Антиклерикалізм — войовнича позиція щодо самого існування церкви, не обов'язково пов'язана з критикою релігії (Вольтер).

Атеїзм — войовнича позиція щодо релігії і церкви, заснована на системі наукових та практичних аргументів.

Вже цей перелік світоглядних позицій дає уявлення про можливі напрями у вільнодумстві. Воно може походити від стихійного чи свідомого заперечення релігії та церкви з боку світських осіб і груп внаслідок неузгодженості релігійних постулатів з досвідом спостереження над дійсністю, і тоді ми маємо світське вільнодумство. Якщо ж йдеться про релігійних реформаторів, то вільнодумство набуває церковного характеру. Таким чином, вільнодумство має два головні напрями, між якими лежить широкий спектр змішаних позицій, інтенсивність яких змінюється від ступеня поміркованої критики, мотивованої спробами вдосконалення існуючої релігії, до повного заперечення або її конкретної форми (релігійне вільнодумство), або релігії взагалі (світське вільнодумство).

У розвитку вільнодумства можна спостерігати такі етапи:

— етап фрагментарної критики окремих елементів релігії та церковної організації (стародавні Єгипет, Індія, Греція);

— етап суцільної критики існуючої та створення нової релігії на зламі античності і середньовіччя (виникнення буддизму, християнства, ісламу);

— етап внутрішньої диференціації головних релігійних течій (від середньовіччя до наших часів);

— етап поширення світського вільнодумства (з середини XVIII ст. до наших часів).

§ 3. Релігія в системі суспільної свідомості

Суспільні виміри релігії. Релігія є сферою духовного життя індивіда, особистості, групи, суспільства, спосо-бом духовно-практичного освоєння світу, що має пре-тензію на абсолютну цінність та пріоритет над усіма іншими видами та способами соціальної діяльності. Вона має різні суспільні виміри:

- 1) як фактор утворення суспільної підсистеми (релі-гійної спільноти);
- 2) як специфічний спосіб інтеграції (або дезінте-грації) суспільства;
- 3) як спосіб усвідомлення дійсності;
- 4) як особливий сегмент культури.

Будучи суспільною підсистемою, релігія у свою чер-гу може розглядатися як особлива система, яку утворю-ють певні елементи: релігійна свідомість, культова і по- закультова діяльність, культові і позакультові відносини, релігійні організації.

Релігійна віра. Інтегративною рисою релігійної свідо-мості, що визначає всю релігійну систему, є релігійна віра. Релігійна віра конкретизується у вірі:

- а) в об'єктивне існування надприродних сил, істот та їхні перетворення, що визначають долю утвореного цими істотами природного, соціального світів та внутрішньо-го світу,

вчинків і долі окремої людини;

б) у можливість спілкування з такими істотами, впливу на них і одержання від них допомоги у вирішенні важливих проблем;

в) у реальності тих подій, про які розповідається в са-кральних оповідях, у можливість повторення цих подій, у настання і очікування якихось подій, про які провіщається у священних текстах, у причетність до них са-мих віруючих;

г) в абсолютну істинність відповідних текстів, представлених у цих текстах ідей, поглядів, догматів, про-роцтв та ін.;

г) у релігійні авторитети — «батьків», «учителів», «пророків», «святих», служителів культу тощо.

Релігійна віра пронизує весь релігійний комплекс і обумовлює його своєрідність. Завдяки їй віруючі переко-нані в можливості переходів від обмеженості до необме-женості, від безсилля до могутності, від звичайного зем-ного життя до можливості життя після фізичної смерті, від поцейбічності до потойбічності, від несвободи до повного звільнення і т. ін.

Релігія і філософія. Філософія є сферою вільної та уні-версальної теоретичної думки. Здатність філософії зазира-ти за межі реальності і готовність до зустрічі з будь-яким незвичайним явищем зближують філософію з релігією. Однак, на відміну від релігії, філософія максимально кри-тична за своєю сутністю. Філософи відмовляються сприй-мати будь-що на віру, ставлячи під сумнів усі без винятку судження і вимагаючи переконливого обґрунтування їхньої істинності. Філософський підхід до пояснення релігії — це підхід «ззовні», з позицій розуму, що виходить за межі ре-лігійного досвіду. Завдяки цьому філософія, на відміну від теології, формує такі якості людської особистості, як здат-ність до здорового сумніву, критичність, самокритичність.

Формування здатності до сумніву не слід, однак, плу-тати з культивуванням скепсису і

загального скептицизму. Сумнів є важливим, але далеко не єдиним з активних засобів наукового пошуку. Більш того, здоровий сумнів, критичність і самокритичність не є антиподами віри, твердості переконань у правильності чиеїсь (або своєї) позиції. Навпаки, філософія намагається дати міцні теоретичні підстави для послідовного розвитку сумніву в наукову впевненість, для гармонійного сполучення його з вірою в можливість подолання помилок, оман, в одержання більш повних, глибоких, об'єктивних істин. Тому одне з головних завдань філософії — розробка світогляду, що відповідає сучасному рівню науки, історичній практиці та духовним потребам людини.

Філософські трактування релігії розрізняються залежно від вихідних принципів і методів. Поряд зі світською філософією, якій притаманні наведені вище риси, ще з давнини існує релігійна філософія. Головним у ній є вчення про ставлення людини до Бога і Бога до людини. Поряд з релігійною філософією в XVII—XVIII ст. зароджується філософія релігії, у якій також переважає позитивна тенденція в оцінці релігії в житті людини і суспільства. Видатний німецький філософ І. Кант (1724—1804) у роботі «Релігія у межах чистого розуму» писав, наприклад, що релігія є сукупністю усього нашого сумління як засобу реалізації Божественної заповіді і Бога як вищого ідеалу.

Серед головних напрямків філософії релігії одержують розвиток теїзм (від грецьк. *theos* — бог), який є намаганням філософського обґрунтування релігійних догматів; деїзм (від лат. *deus* — бог), згідно з яким припускається, що хоча Бог і існує у світі як його першопричина, однак після створення світу більше не втручається в його розвиток (Вольтер); пантеїзм, який полягає у впевненості щодо тотожності Бога і Всесвіту (Спіноза). На становлення релігієзнавства значний вплив зробила атеїстично-матеріалістична і, зокрема, антропологічна тенденція у філософії релігії, яскравим представником якої був німецький філософ Л. Фейєрбах (1804—1872).

Релігія і право. Як форми суспільної свідомості релігія і право історично міцно пов'язані між собою. Зокрема, з давнини і до наших часів у деяких державах зберігається релігійне право поряд із правом світським. Формальним джерелом такого права є тексти священних писань, їхнє тлумачення богословською доктриною, церковні постанови. Представники певних релігійних конфесій дотримуються думки, що у матеріальному значенні джерелом релігійного права є Бог, на відміну від інших норм права, що створюються народом, правителями, суддями і т. ін.

Відомими пам'ятками релігійного права були індійські закони Ману, закони Мойсея та Талмуд в Ізраїлі, Коран і Сунна в країнах, де переважає іслам. Правові положення Біблії відтворювалися протягом середньовіччя в європейському, а потім і в американському

праві, але у Новий час сфера дії релігійного права починає суттєво звужуватися, поступаючи місцем світському законо-давству. Зараз його вплив незначний, а в багатьох краї-нах, де переважна більшість віруючих є християнами, зник зовсім. Вплив мусульманського права став також скорочуватися з другої половини ХІХ ст., значною мірою внаслідок рецепції європейського права. Зараз у біль-шості мусульманських країн світу релігійне право регу-лює головним чином шлюбно-сімейні і спадкоємні від-носини, а також особистий статус людини.

Норми індуського права продовжують зберігати міцні позиції в Індії, регулюючи у віруючих сімейні та осо-бисті майнові відносини. Велику роль відіграють релі-гійно-правові норми в Ізраїлі та в Ірані.

Цілі та завдання курсу релігієзнавства в системі про-фесійної підготовки юриста. Основи релігієзнавства знайомлять майбутніх юристів з існуючими в Україні і світі релігіями; засобами і межами взаємодії між суспіль-ством, державою і церквою; сутністю і значенням свобо-ди совісті і прав людини в релігійно-церковному само-визначенні. Значення даного курсу для кваліфікаційно-го рівня юристів визначається необхідністю:

— вільної орієнтації в особливостях релігійних віров-чень в умовах багатонаціональної та багатоконфесійної Української держави;

— бути обізнаними у взаємних впливах сучасного ре-лігієзнавства та правознавства в умовах ускладнення ре-лігійних відносин через розкол церков, появу новітніх релігійних культів і відповідне оновлення та вдоскона-лення чинного законодавства;

— кваліфікованого аналізу з метою досконалого здійс-нення професійних функцій у регулюванні спірних пи-тань, що стосуються свободи совісті громадян або дер-жавно-церковних відносин;

— формування здатності до самовизначення щодо існуючих релігійних доктрин та конфесій.

Крім того, релігієзнавчі знання допомагають юристові орієнтуватися в фундаментальних проблемах людського буття і в тих перипетіях, з якими може зустрітися і той, чиї вчинки потребують правової оцінки, і той, хто потребує юридичної допомоги, і нарешті, сам юрист.

Питання до самопідготовки

1. Що вивчає релігієзнавство, які головні напрямки існують в ньому?
2. Релігія як феномен суспільної свідомості.
3. Вільнодумство, його напрямки та форми.
4. Головні розділи релігієзнавства.
5. Схожість та відмінність між релігією та філософією.
6. Зв'язок між релігією та правом.
7. Значення релігієзнавчих знань для юриста.